

АСАБЛІВАСЦІ ЎЖЫВАННЯ ТЫТУЛАТУР
ПОЛЬСКА-ЛІТОЎСКАГА І РУСКАГА ЎЛАДАРОЎ
У “МЕТРЫЦЫ ВКЛ 1585–1600 гг.”

У 2006 г. Інстытутам гісторыі Літвы была падрыхтавана і выдадзена Кніга № 594 “Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага” (1585–1600 гг.) [1], у складзе якой прадстаўлены рознага кшталту дыпламатычныя дакументы – вярыцельныя і ахоўныя граматы, інструкцыі вусных пасольстваў, дыпламатычная перапіска паміж Рэччу Паспалітай эпохі праўлення Стэфана Баторыя і Жыгімонта III і Маскоўскай дзяржавай часу Фёдара Іванавіча і Барыса Гадунова. Гэтая эпоха, як вядома, з’яўлялася складанай у адносінах дзвюх дзяржаў, якія заключылі перамір’е пасля цяжкай Лівонскай вайны, што, безумоўна, знайшло адлюстраванне і ў дыпламатычнай камунікацыі, хоць і абмежаванай рамкамі этыкету і палітычных дамоў.

Асаблівае месца ў шэрагу інструментаў дыпламатычнай камунікацыі, якія фарміруюць палітычны падтэкст, належыць тытулатуры – афіцыйнаму найменню манарха, у структуры якой умоўна вылучаюцца 2 часткі: ініцыяльная, дзе пералічваюцца асноўныя тытулы, якія вызначаюць статус манарха ў коле кіраўнікоў еўрапейскіх дзяржаў, і аб’ектная, якая змяшчае так званыя “геаграфічныя” тытулы – пералік тэрытарыяльных уладанняў.

Тытулатура адыгрывала ролю сымпразентацыі манарха, адлюстроўваючы прэтэнзіі на пэўны статус, якія, аднак, не заўсёды прызнаваліся палітычнымі апанентамі, і гэта непазбежна адбівалася ва ўжыванні тытулатуры ў дыпламатычным тэксце. Так, лексічныя неадпаведнасці паміж тытулатурай як рускага, так і польска-літоўскага ўладара ў пазіцыях адрасанта і адрасата паслядоўна прасочваюцца ва ўсіх тэкстах “Метрыкі ВКЛ 1585–1600 гг.”.

Так, нягледзячы на няўдачу ў Лівонскай вайне, у канцы 1580-х гг. рускі ўладар усё яшчэ называе сябе “...великии княз Новагорода Низовское земли, <...> белоозерскии, лифлянскии, удорскии, <...> (1586)”, не ўжываючы спрэчны тытул пры звароце да Стэфана Баторыя. Адваротная сітуацыя назіраецца, калі дакумент складзены ад асобы польска-літоўскага манарха: *Наяснеишого и великого г(о)с(по)д(ара) Стефана, Божю м(ил)л(о)стю короля полского, великог(о) кн(я)зя литовского, руского, пруского, жемойтского, мазовецкого, лифлянтского, седмигородского и иных* (1586) [1, с. 17]. Пры гэтым у тытулатуры маскоўскага цара, які выступае ў якасці адрасата, частка, якая змяшчае тытул *лифлянскии*, апускаецца зусім, як, зрэшты, і тытул *смоленскии*, паколькі смаленскія землі ў той час таксама з’яўляліся прадметам тэрытарыяльных спрэчак паміж Маскоўскай дзяржавай і Рэччу Паспалітай.

Спрэчны тытул *лифлянский* знікае з поўнай тытулатуры рускага ўладара толькі ў тэксце пагаднення аб перамяр’і 1591 г. [1, с. 135–136], па якім Масковія адмаўлялася ад прэтэнзій на лівонскія землі. Разам з тым, тытулатура польскага караля, які выступае ў якасці адрасата, застаецца нязменнай, і тытул *лифлянский* пры звароце да Жыгімонта III паслядоўна ігнаруецца маскоўскай канцылярыяй, што недвухсэнсоўна паказвае на пазіцыю Масквы ў дачыненні да спрэчных зямель.

Неадпаведнасці рэгулярна адзначаюцца і ў ініцыяльнай частцы тытулатуры. Нягледзячы на тое, што Іван IV у 1547 г. афіцыйна быў уганараваны на царства па благаслаўненні праваслаўнай царквы, і з гэтага часу тытул *царь* замацаваўся ў тытулатуры маскоўскіх уладароў, у дакументах польска-літоўскай канцылярыі і Фёдар Іванавіч, і Барыс Гадуноў называюцца толькі як *господарь* і *великий князь*.

Асаблівую цікавасць мае ўжыванне ў дыпламатычных тэкстах “Метрыкі ВКЛ 1585 – 1600 гг.” тытула *самодержеця*, які на часцяпеннай аснове замацоўваецца ў тытулатуры рускіх уладароў як раз у эпоху праўлення Фёдара Іванавіча [2, с. 166–168]. У дыпламатычнай перапісцы з ВКЛ ужыванне тытула *самодержеця* адзначаецца з 1587 г., калі пасля смерці Стэфана Баторыя маскоўскі гасудар неспужсэнсоўна акрэсліў свае прэтэнзій на польска-літоўскую карону. Лета Фёдара Іванавіча, датаваны пасланнем 1587 г., з’яўляўся першым афіцыйным дыпламатычным пасланнем да Паноў Рады пасля весті аб смерці караля і, відавочна, разглядаўся ў кіруючых колах Масквы як зручны момант для апрабачнага новага тытула з мэтай атрымаць рэакцыю польска-літоўскай шляхты: *мы, великий г(о)с(по)д(а)рь и великий княз Феодор Ивановичь всея Руси, самодержець владимирски [и], московски, новгородски, царь казански, царь астраханьски, г(о)с(по)д(а)рь псковски и великий князь смоленски, тверски, югорски, пермьски, вятски, болгарски и иных, г(о)с(по)д(а)рь и великий княз Новагорода Низовское земли, черниговски, резански, ростовски, ярославски, белоозерски, лифлянский, удорски, обдорски, кондински и всея Сибирское земли и Северное страны повелител и иных многих г(о)с(по)д(а)ръствъ господар и самодержець* (1587) [1, с. 54]. Слова *самодержеця* тут ужываецца двойчы – у пачатку і ў канцы тытулатуры, што характэрна для новых тытулаў, якія не маюць пакуль фіксаванага месца ў назвах уладара. Адначасова з гэтым тытул *самодержеця* быў уключаны ў інтытуляцыю вяршыцельнай граматы [1, с. 58] і ў прамову вуснага пасольства [1, с. 59].

Аднак разлік маскоўскага цара не апраўдаўся: у адказе Паноў Рады тытул “*великого г(о)с(по)д(а)ря и великого князя всея Руси*” застаўся без змянаў [1, с. 61], што азначала негатоўнасць польска-літоўскай шляхты прызнаць рускага ўладара “самадзержцам”. Гэта не засталася незаўважаным маскоўскім бокам: ва ўсіх наступных дакументах “*часу иньтерекни*”

(тэрмін, які выкарыстоўваецца ў “Метрыцы ВКЛ 1585–1600 гг.” для абазначэння часу з моманту смерці Стэфана Баторыя да абрання новага караля) у тытулатуры Фёдара Іванавіча тытул *самодержец* не ўжываецца, відавочна, ва ўгоду польска-літоўскай палітычнай эліце, у надзеі на падтрымку падчас выбараў новага манарха.

Цікава, што ў гэты ж час у дакументах маскоўскай канцэлярыі змяняецца і характар інвакацыі – багаслоўя, якое папярэднічае пераліку царскіх тытулаў. Пар.: 1) звычайная інвакацыя ў пасланнях маскоўскага цара: *Милосердия ради м(и)л(о)сти Бога нашего вних же, посети нас востокъ, свыше воеже направить ноги наша на путь мирень, сего у Бога нашего в Троице славимаго милостию, мы, великии господарь царь и великии князь Федоръ Ивановичъ всея Руси <...>*; 2) інвакацыя ў пасланнях маскоўскага цара “часу инътерекгни”, ці “безъгосподарствя”: *Троице пресущественная и пребожественная хрестияномъ дателью премудрости, настави насъ на истинну твою и научи нас на повеленья твоя, да възглаголемъ о людех твоих миръ и законъ, сего убо твѣчисленаго славимаго Божества, Отъца и Сына и Светого Духа, ныне и присно и во веки векомъ, аминь. М(и)л(о)стию и хотениемъ и властїю держакхомъ скипетръ Росииского царьствія, мы, великии г(о)с(по)д(а)ръ царь и великии князь Федоръ Ивановичъ всея Руси <...>*. Багаціце царкоўнаславянскай лексікі і граматычных формаў у кантэксце агульнай рыторыкі новай, разгорнутае інвакацыі, дзе акцэнт зроблены на “праўдзе” і “законе”, павінна было дадаць урачыстасці і зняць любы сумненні ў справядлівым, богаўсталяваным і, такім чынам, легітымным характары ўлады рускага цара.

Як вядома, надзеі маскоўскай шляхты на абранне Фёдара Іванавіча польскім каралём не апраўдаліся, і дыпламатычная перапіска паміж дзяржавамі на некаторы час спынілася. Яе аднаўленне ў 1590 г. выводзіць на новы ўзровень ўжыванне тытула *самодержец* у палітычнай рыторыцы Масковіі.

Самодержец становіцца неад’емнай часткай не толькі поўнай, але і скарачанае царскае тытулатуры ў межах рускага знешнепалітычнага дыскурсу (*великии г(о)с(по)д(а)ръ цар и великии кн(я)зь Федоръ Ивановичъ всея Руси самодержавец*), ужываецца, у тым ліку, і ў дачыненні да бацькі, дзедзі і прадзедзі Фёдара Іванавіча: *николи тая земля не отступъна была от прародителеи нашихъ, от великихъ г(о)с(по)д(а)реи и до прадеда нашего великого г(о)с(по)д(а)ра цара и великого кн(я)зя Ивана Васильевича всея Руси самодержца, мстителія неправдам, и до деда нашего, великого г(о)с(по)д(а)ра цара и великого кн(я)зя Василья Ивановича всея Руси самодержца, закосненым прародителскимъ земямъ обредателя, и до отца нашего, блаженное памяти до великого г(о)с(по)д(а)ра цара и великого кн(я)зя Ивана Васильевича всея Руси самодержца (1590) [1, с. 117].*

Аднак палітычная эліта Рэчы Паспалітай не прызнала новы тытул: у зваротных пасланнях як польскага караля, так і парламента (Рады) *самодержеца*, таксама як і *царь*, пры найменні маскоўскіх кіраўнікоў ігнаруецца. Пар.: *Божю м(и)л(о)стью великому г(о)с(по)д(а)ру и великому кн(я)зю Борису Федоровичу всея Руси, влодымерскому, московскому, новгородскому, казаньскому, астраханьскому, псковскому, тверскому, югорскому, пермьскому, вятскому, болгарскому и иных* (1600) [1, с. 226].

Такім чынам, ужыванне тытулатуры польска-літоўскага і рускага манархаў у дыпламатычных тэкстах “Метрыкі ВКЛ 1585–1600 гг.” выходзіць за рамкі выключна этыкетнай функцыі. Лексічныя і структурныя трансфармацыі тытулатуры абодвух уладароў не толькі адлюстроўваюць актуальныя геапалітычныя працэсы, але і ствараюць своеасаблівы палітычны падтэкст, па значнасці не менш важны за змест дакумента.

Літаратура

1. Lietuvos Metrika. – Vilnius: Mokslo ir enciklopediju leidykla. – Книга 594 : 1585 – 1600 / Lietuvos istorijos institutas; parengė Algirdas Baliulis. – Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006. – 300 p.
2. Кришлянин, Н. Титул самодержца (автократора) в Серии 1: России: два пути развития византийского наследия / Н. Кришлянин // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 4. История. Регионоведение. Международные отношения. – 2017. – Т. 22. – № 5. – С. 162–183.

Вікторыя Сімановіч

КАНСТРУКЦЫІ З ЭПАНІМІЧНЫМІ І ТАПАНІМІЧНЫМІ КАМПАНЕНТАМІ Ў СІСТЭМЕ БЕЛАРУСКІХ ПРЭСОНІМАЎ

Феномен газеты прыцягвае ўвагу вучоных на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў. Пры гэтым абгрунтоўваецца класіфікацыя газетных жанраў, вырашаюцца асаблівыя пытанні стылю перыядычных выданняў, акрэсліваюцца асаблівасці іх мовы. Дастаткова падрабязна і ў розных аспектах (сіntaxічных, функцыянальных, стылістычных) вывучаны спецыфіка і функцыі загаловачных комплексаў газетных артыкулаў, аднак самі найменні сродкаў масавай інфармацыі (прэсонімы) яшчэ не былі прадметам спецыяльнага лінгвістычнага даследавання. Гэта звязана ў першую чаргу з тым, што перыядычныя выданні працяглы час не ўспрымаліся як макратэкст і, адпаведна, іх назвы не разглядаліся як ключавы кампанент дадзенага макратэксту [3, с. 3].

Нават папярэдняе знаёмства з корпусам беларускіх прэсонімаў сведчыць пра яго гетэрагеннасць – назвы перыядычных выданняў вызначаюцца сваёй шматлікасцю, неаднастайнасцю, разнастайнасцю структурных схем і наяўнасцю семантычных асаблівасцей.

Задача дадзенай работы – сістэматызаваць фрагмент агульнага корпусу беларускіх прэсонімаў – найменняў, у структуру якіх уваходзяць кампаненты тапанімічнага і эпанімічнага характару. Актуальнасць вывучэння